

ÁJINIYAZ SHÍĜARMALARÍNDÁ INSAN QÁDIRI HÁM BAXÍT MÁSELESI (Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵanıń 200 jılıǵına)

Kamalova M.S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Milliy ideya ruwhıylıq tiykarları hám huqıq tálimi kafedrası assistent oqıtıwshısı

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Ájiniyaz babamızdıń insan qádiri jáne de baxıt máselesi haqqında aytıp ótken.

Tayanış sózler: Ájiniyaz Qosıbay ulı, adamnıń qádiri, adamzattıń qádirliligi máselesi, insan qádirin biliw kórgenlilik.

Adamnıń ullı qádiri, adamzattıń qádirliligi máselesi barlıq aldaǵı jámiyetlik filosofiyalıq oylardıń tiykarǵı jónelisleriniń biri. Oytkeni, ol hár bir filosofiyalıq oydıń, dilwarlıqtıń, danalıqtıń, negizi retinde dálillengen. Adamdı súyiw, adamdı qorǵaw insan mápi, tatıwlıq, doslıq paraxatshılıq sıyaqlı túsinikler qádirден, húrmetten shıqqan. Sebebi, Ájiniyaz Qosıbay ulı aytqanıday, «Bul dúnyanıń kórki adam balası» barlıq jaratılǵanlardıń eń gózzalı, qudaydıń taqabbili abadanlıq dóretiwshisi, doslıqtıń dáregi, miyirbanlıq uytqısı, dúnyanıń hám turaqlılıqtıń saqlawshısı adamnıń qádirin biliw, ol qádirdi násiyatlaw hámme bahalıqlardan da abzal hám qayırılı.

«Adam ulı adam qádirin bilmese, onnan góre otlap júrgen mal jaqsı» degen Ájiniyaz, sol qádir atlı túsinikti joqarı húrmetlep, onı filosofiyalıq tuyǵı dárejesine jetkerip, adamzattıń joqarǵı pazıyleti retinde táriyplep, eldinádep-ikramlıǵınıń qalıplesiwine hám insannıń jámiyetlik shaqırǵına muwapıq bolıwın qoyǵan shayır.

Omirdiń maqseti neden ibarat? Pániy dúnyanıń tek materiallıq qájetlerin qandırıwda ma? Yaması insan retinde adamnıń qádir-qımbatın ańlap, qádirdanlıqta jasap, qádiriyatlardı túsinip, dúziwshilikte, dóretiwshilikte, miyrim-shápátlikte kórinip, óziniń jaqsı atın qaldırıp, óshpes iz, máńgi estelik dúziwge umtıwshılıqta- ma, degen máseleler adamnıń qádiri menen baylanıslı bolıp kimniń qádiri qalay degen sorawǵa juwap beriw menen birge basqalardıń da hám el jurttıń da qádirin biliw túsinigine de tikkeley tiyisli. Usıǵan baylanıslı «Qádir bilmestiń qádiri joq» degen naqıl júdá durıs aytılgan. Sonıń ushın da Ájiniyaz:

«Ziywardıń xoshlasar qádirińdi bilip,

Kózini yashartıp, baǵrını tilip», - dep qádirdi joqarı bahalaydı.

Shınında da ómirdiń maqseti qádirlilik, qádirli bolıw, qádirin biliw. Bunda eń dáslep el qádiri, jurt qádiri, Watan qádiri hám olardı qádirlew adam qádirliginiń tiykarı.

Insan qádirin biliw kórgenlilik, aqıllılıq bul álbette tájiriybeler tiykarında, ómirdiń ashshı-dushshısın tatıw nátiydesinde boladı. «Nesiybem kóp shashıp ǵayrıellerge, shóplep boldım desem tamam bolmadı» degen Ájiniyaz:

«Qádirin bilmes tuwǵan eldiń,

Qádirin bilmes naǵız erdiń

Basına is túspegenshe», - dep keltirip qádirdiń qımbatın «qádirin bilmes astıń, nannıń, bes kún zarın shekpegenshe» dep násiyatlap, ómir, xızmet, waqıyalar arqalı qádirlilik túsinigi sana sezimnen, aqıl-oydan orın alatuǵınlıǵın kórsete kele, qádir ómirde adamnıń ańlı jasawı, ózindegi hám basqalardaǵı múmkinshilikti, iymanlılıqtı túsiniw ekenligin kórsetip:

«Qádirin biler bir qádirde bolmasa,

Qádirin bilmes jaya mehman bolurma», - dep óz qádirin ańlawdıń abzallıǵın kórsete kele,

Watan tuyǵısın eldiń dástúrinıń, psixikalıq ózgesheliginen shıqqan mintalitetine baylanıslı:

«Hár kim óz elinde teńi tusında,

Jigit qádiri bolmas elden ayrılса», - degen danalı juwmaq shıǵaradı.

Qádir kisilerdiń óz ara múnásiybetine baylanıslı ádeptiń, norma qaǵıydaların durıs uslawdan quraladı. Adeplilik túsiniklerindegi jaqsı-jaman, ar-namıs, parız-minnet, hújdan-ıyman, ádalat, doslıq, muhabbat sıyaqlı h.t.b. sıpatlamalar adamlardıń qádir-qımbatın belgileydi. Ásirese, ar-namıstı, iyman-insaptı, doslıq-miyirbanlıqtı uslap turıw jeke tulǵanıńsociallıq bahasını kóteredi, qádir-qımbatın kóbeytip baradı.

Ájiniyazdıń pikirinshe adamdı qádirsizlendiretuǵın nárese - menmenlik. Ol qádir-qımbatı umıttıradı hám kasapatqa alıp keledi.

«Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,

Garqıldasıp qonar kólin tanımas.

Patshanıń dáwleti qaytayın dese,

Kózine may pitip elin tanımas», - dep qádirsizleniwdiń kelip shıǵıw jolın kórsetedi.

Adamnıń qádiri onıń qayırxomlıǵında, qayırxomlıq adam qádirin asıradı. Sonlıqtan Ájiniyaz «Jılaǵan mıtájdi quwantqan jaqsı» dep násiyatlaydı. Shınında da, adam óz tábiyatında qayırılıq islewge jaratılǵan, ol hár bir insannıń wazıypası.

Ájiniyaz «Jamannın isi minnetdur», - dep tastıyıqlaydı hám:

«Minnetli pal ashshı bolar záhárden,

Kúlip-oynap bergen zağara jaqsı», - dep bahalaydı.

Ájiniyaz qádir máselesinde adamlardı «jaqsı», «jaman», degen bahalar menen belgileydi. Shinında da, bir ómir jasap, qádir ne, qımbat ne ekenin bilmey, ómir mazmunın añlamay aldağı maqsetler ushın gúrespey, qádiranlar menen jasamay yamasa qádiranlıqtıń áhmietin túsinbey ótip atırǵanlar az ba? Bul haqqında Ájiniyaz:

«Jaman hám jaqsınıń sorasań parqın,

Aspan jer arasiondan kóp jaqın», - degen úlken parıqtı kórsetip, jaman hesh nársenin qádirin bilmeydi:

«Jamandıólimmen qutqarsańda saǵan minnetdar bolmas» - dep tujırımlap:

«Yaxshını páhim áyle sóylegen sózden»...

«Yaxshınıń bir sózi mánawiyat tajı,

Jamannıń hár sózi záhárden ashshı»... dep adamnıń qádirin kórsetip:

«Aqıllı yaxshınıń giynesi bolmas,

Yaman adam giyne tutsa umıtpas,

Atqa mingen menen qátquda bolmas,

Jurttan asqan aqıl-xuwshı bolmasa» - dep adam qádirinıń kriteriyasınıń manawiyatta ekenligin ashıp beredi.

Asirese, Ájiniyaz adam baxıtı rasgóylikte dep úyretedi.

«Ótirikti ras etip aytpaǵan,

Bas kesse de tuwrı joldan qaytpaǵan», - dep principial óz oyı, pikiri bar adamlardı

qádirlese:

«Ótirikshiniń bolmas antı, iymanı», - dep ótirikshini júdá páskeshlik qádirin, retinde sıpatlaydı.

Ulıwma, Ájiniyaz shıǵarmalarında qádir, qádiriyatlıq qádiranlıq ómirdiń barlıq sociallıq, siyasiy tamanlarınıń hámмесin óz ishine aladı. Asirese ol adam qádirin biliwdi hayal-qızlardıń tábiyatın qádirlew menen, añlaw menen hám onı qásterlew menen ushlastırwı Shıǵıs oyshıllarınıń arasında belgili orındı ileydi:

«Júz mın jılwa menen shıǵar gózzallar»,

«Mın túmen naz benen shıǵar gózzallar»,

«Súzip qálem qasın qaǵar gózzallar»,

«Ayttım súygenimnen buni gózzallar».

Bul Ájiniyazdıń hayaldıń hár sapar súykimli bolıwádetine, perishtedey pákligine, insanıy mehribanlıǵına, kishipeyilligine, názikligine, jumsaqlıǵına hám qıyamet qarıwlılıǵına, tań qalarlıq tabanlılıǵına, shın opalılıǵına tań bergem ádil baha hám ana-retinde jaratıwshılıǵın, qostar retinde muhabbatın húrmetlewı hám qádirlewı bolıp esaplanadı.

Shinında da el baslaǵan kósem de, toydı jarǵan sheshen de, juldızlardı jerge qaratqan shayır da, el qaharmanı batır da, oy-pikirdiń kárin ilegen alım da anadan tuwılǵan. Sonlıqtan da, ana degen bir ǵana sózdi birew ayǵa, birew künge, birew gülge, birew perige teńegen. Bunnan basqa da taǵı mınlaǵan teńewler ushırassa da onıń mazmunı tek birew ǵana. Ol qádirli—gózzallıq. Sol gózzallıqushınshayır Shiraziyanıń júzindegi bir qara qalına Samarqandı, Buxaranı berip jiberiwge batılı barsa, al, Ájiniyaz «Dúnyanıń bārshesin onnan sadaqa» etiwge tayın ekenligin jırlaǵan. Bunıń sebebi mehirsiz, muhabbatsız onımtıykarı hám deregi hiyalsız jasawdı qıyalǵa keltirip bolmaytuǵınlıǵın bul ulamalar jaqsı túsingen. Shinında da dúnya hayal dep ańalǵan teńi-tayı joq ájayıp bir zat penen ullı hám gózzal. Ol – quwanış, maqtanış hám tayanış. Ol «Ópseń-qushsań, shıyrın jannıń lázzeti» (Ájiniyaz).

Qaraqalpaq xalqınıń shayırлары ishinde hayaldıń qudaylıq artıqmashlıǵın ullı qádirin súwretlewde teńi-tayı bolmaǵan shayır Ájiniyaz Qosıbay ulı. Házirgi künge deyin qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlardıń gózzallıǵı qádiri tuwralı poeziyada onıńaldına túsetuǵın shayır joq desek artıqmashlıq etpeydi.

Ájiniyazdıń «Bozatawlı názalım» qosıǵında:

«Bozatawlı gúlbinafsha názalım,

Aseliń hárreni paldan bezdirer,

Kirpikleriniń súzip, baqqan názerini,

Juldızdı jawratıp túnnen bezdirer» degen teńewleri hayal-qızlarǵa tek húrmetti, súyispenhilikti kórsetip qoymastan onıń dóretiwshilik kúshin, ruwxlandırwshı tásinin asqan qádir-qımbatın bayanlaydı.

Ájiniyaz hár saparı janannıń názerine, onıń kózleriniń tartım kúshine qudaylıq qúdiret beredi hám ol názerdiń juldızlardı da jawratıp, qarańǵı túndi jaqtırtqanday kúshliligin bildiredi. Sol kózdiń: «Eki kóziń misli eki báledek», «Kápir kóziń musulmandı azǵırıp, biyshara Ziywadı dinnen bezdirer» ilahiyda tartımlıǵın, shıraylıǵın hám baslawshı, janasawshı, qozdırıwshı, qosılıwshı, jigerlendiriwshı hám albratıwshı kúshlerin kórsetedi.

N.G.Chernishevskiy: «Erkekler hayaldıń gózzallıǵın bahalaǵan waqıttan baslap adamlar haywanlıqtı qoydı» dep qádirlese, usı gózzallıqtı Qaraqalpaqstan jaǵdayında tek joqarı bahalap ǵana emes, al, eń ullı

ájayıp sıyımwıdınzadı retinde kótergen Ájiniyaz: «belleri qumırsqanıń belindey, júzleri shámshuqamarday, lábleri ásel, tilleri pal, piste murın, awzioymaq, qara kóz, keń qushaq, ğaz moyın, jazıq-turısın:

«Otirishi-tirna, yúriş-i-gazdur,
Bastan ayaq tamam aǵzası nazdur,
Xosh súwret xosh ádet, bir alǵır bazdur,

Mısalı, baqışı lashin yańlıdı» dep kótermelep onı qádirlewdiń miyrim shapaattıń, muhabbatıńalpeshelewdiń dáregi ekenligin kórsetedi.

Hayal zattıń bul súykimliliği Ájiniyazda hár bir adamnıń keypin kóteredi, janın shadlandıradı, «Bir tabássum etsen kewildiń tabı» dep, adamdı jeńislerge jetkeredi, qıyalın bánt qıladı, oǵan yosh beredi, hátteki, ózin qurban qılıwǵa májbúrleytuǵın qádiriyat retinde kóriledi.

«Qayılman sen ushınotqa kúysem de,
Waq demeymen yar jolında ólsem de,
Sóytip seniń aq júzińnen súysem de,

Bánt bolǵan ashıqqa júrek janım bar», - dep hár ashıqtıń, hár bir insannıń kewline zerde saladı.

Shınında da, biz ótken totalitarizm dáwirinde hayal gózzallıǵın túsindiriwde, onıń muhabbatın oyatıwda ábiger edik. Sebebi, bizge «Proletariat muhabbatqa shaqırıp otırmaıdı» dep túsindirip kelgeni sebepli, Ájiniyazdıń poeziyasındaǵı hayal qádirine aytarlıqtay kewil awdarmadıq.

Ájiniyaz hayallardıń qádirin ğap etkende, onıń ólshemi ádep-ikramlılıqqa tiykarlanıp súwretlenedi.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyazdıń qádir haqqında pikirleri hám onıń áhmieti qaraqalpaq ádebiyatında jańa taqırıp bolıp, ol adamlar múnásibetine xızmetetip, xalıqlardı mánawiyatlıqqa, álpayımlılıqqa úndewde hám baǵdarlawda úlken áhmietke iye boldı.

Adam qádiri házirgi ğárezsizlik zamanında siyasat tarawında adam huqıqı menen ushlasıp, onı biliw hám onı qásterlew, onı túsiniw, onı qorǵaw adamnıń qádirin kóterip oǵan tázim etiwge shaqıradı.

Olay bolsa, Ájiniyaz lirikasını dúnyaǵa belgili Shıǵıs lirikasınıń yaǵnıy Omar Hayam, Hafız sıyaqlı ataqlı lirik shayırlardıń shıǵarmaları menen qatar turatuǵın lirika dep qarawǵa boladı. Sebebi Ájiniyazdıń lirikasında, shıǵıs lirikasına tán bolǵan konkret adamǵa esaplanılǵan. Bunda lirikalıq qaharman jeke, qaytalanbaytuǵın, ózinshe tulǵa. Ol barlıq óz deminde tartıp turǵan dúnya menen óziniń sheksiz kóp túrli baylanıslarına ie sezimlerdiń qol astında. Bunda adam abstrakliemes, al tiri tábiyiy, sezimler, quwanışlar iyesi. Onda sociallıq yáki nrawlıq, jawızlıq, ózimshil despotizmniń, feodallıq zorlıqtıń, fanatikalıq dinshilliktiń, qarańǵıádetlerdiń, ústem nadanlıqtıń, úzliksiz háwesgóyliktiń qawpınen qutqarǵan sezimge hám quwanışqa hár bir adamnıń haqlı ekenligi kórsetiledi. Ájiniyaz poeziyasında hár bir adamnıń baxıtqa, erkinlikke házlikke, shınlıqtı biliwge zorlıqsızlıqqa, qaratılǵan turmısın ádalatlı qurıwǵa, tiyisli huquqları poetikalıq formada, tereń mazmun menen berilgen. Onda o dúnyadaǵı emes jerdegi ómirdiń bahalılıǵı hám qaytalanbaytuǵınlıǵı dálillengen. Ol ólgennen keyingi ómirdiń emes, al házirgi ómirdiń bahalılıǵın belgilegen. Ol barlıq tirishiliktiń ájeliniń bolatuǵınlıǵın barlıq isenimi menen túsine otıra, óziniń jeke bolmısındaǵı hár bir máwritke quwanıwǵa, qorshaǵan dúnyadaǵı gózzallıqtıń hár qanday kórinisine shadlanıwǵa shaqırǵan.

Ájiniyazda adamnıń ishki keshirmelerin onıń ruwxıy dúnyasınıń hár qıylı awhalın asha otıra onıń talpınıwshılıǵın, muhabbatın, danalıǵın, qorıqpaslıǵın, batırılıǵın, ádilliginiń jerlik tiykarın, insanıyılıq kelbetin sáwlelendirdi. Ájiniyaz da Xafız sıyaqlı dúnya danalarınıń bahasına iye bolıwı múmkin edi. Sebebi onıń salmaqılı sózi, ótkir oyı, danalıq pikirleri pútkil adamzatqa xızmetetkendey múmkinshiligine iye boldı. Lekin sol dáwirdegi Qaraqalpaqstannıń jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq awhalı, onı onday biyikke kóterip, dańqın dúnyaǵa tarata almadı. Onı Ájiniyazdıń ózide túsiniw:

«Jol boyına úygen hasıl yúǵımdı,
Bazarǵa eltkeney qárwan bolmadı» -

dep keltirip, ol dáwirdegi qaraqalpaqlardıń dúnya bazarına shıqqanday awhalınıń bolmaǵanlıǵın durıs keltiredi.

Ájiniyaz ómirdiń quwanışın, adamnıń hallaslaǵan jeke sezimin, hár qanday qadaǵanlıqtan azat muhabbatıń kúshin ayawlısınıń qaytalanbaytuǵın sırlı kelbetin jırladı. Ol muhabbat degen adamnıń wazıypası, baxıtqa talpınıwı haqqında shayırlıq sózdiń karamatlı kúshin kórsetti. Bunda ol hámneniń dıqqatın teń insanıyılıq paziyetke awdarıp hálsizge, kewilsizge járdem beriwege shaqırdı.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1987.
2. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1988.
3. Yusupov I. Shıǵarmaları. I tom. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1978.